

IVADAS

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas ir įtvirtinimas (narystė ES bei NATO) – svarbiausias šalies istorijos posūkis per pastaruosius 70 metų, iš esmės pakeitęs valstybės raidą, kartu ir žmonių gyvenimą. Išorės sąlygas atstatyti Lietuvos nepriklausomybę sukūrė 1987 m. Sovietų Sąjungos Komunistų Partijos (SSKP) generalinio sekretoriaus Michailo Gorbačiovo paskelbta Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos (SSRS) pertvarka, kitaip tariant, *Perestroika* (sovietinės sistemos modernizavimas, apimančias struktūrinius ir organizacinius pokyčius ūkinėje, socialinėje, politinėje ir ideologinėje sistemose). *Perestroikos* nuostatos (*viešumas, demokratija, naujas mąstymas*) atvėrė galimybę Lietuvos valstybingumo puoselėtojams inicijuoti platų, visą šalį apėmusį visuomeninį judėjimą – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį, kuris ir atvedė Lietuvą į nepriklausomybę.

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą menantys liudininkai, manau, pateiktų tokį šio valstybei istorinio vyksmo komentarą: „Lietuvos žmonių siekį atkurti šalies nepriklausomybę įgyvendino profesorius Vytauto Landsbergio vadovaujama Aukščiausioji Taryba, kurios absoliučią daugumą sudarė visą Lietuvą apėmusio visuomeninio judėjimo – Sąjūdžio – deleguoti atstovai. SSRS aukščiausioji vadovybė, su *Perestroika* inicijavusiu SSKP generaliniu sekretoriumi Michailu Gorbačiovu priešakyje, priešinosi Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui. 1991 m. sausio 11–13 dienomis prieš Lietuvą buvo įvykdyta aukų pareikalavusi karinė agresija, kurios tikslas – nušalinti teisėtą Lietuvos valdžią, t. y. Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą, Vyriausybę, ir sugrąžinti Lietuvą į SSRS glėbį. Šią agresiją sustabdė Lietuvos žmonių vienybė bei pasiaukojimas ryžtingai ginti Kovo 11-osios sprendimus.“ Komentaras iš esmės teisingas, bet jo nepakanka norint giliau suvokti istorinį procesą.

Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu iškiliausios Lietuvos asmenybės buvo Aukščiausiajai Tarybai vadovavęs prof. Vytautas Landsbergis ir nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse nuo SSKP atsiskyrusios Lietuvos komunistų partijos vadovas Algirdas Brazauskas. Vertindama šių asmenybių vaidmenį atkuriant Lietuvos nepriklausomybę visuomenė pasidalijo į dvi nesutaikomas stovyklas. Algirdo Brazausko šalininkų nuomone, po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo įvykusį Lietuvos visuomenės susipriešinimą bei gilų ūkio nuosmukį, pragyvenimo lygio smukimą lėmė valstybei vadovavusių Vytauto Landsbergio ir Gedimino Vagnoriaus neva *neteisingi, dažnai su realia tikrove prasilenkiantys* sprendimai. Šios vertinimų versijos teigimu, jeigu valstybės atkūrimui būtų vadovavęs ne Vytautas Landsbergis, o Algirdas Brazauskas, procesas būtų buvęs sklandesnis, būtų išvengta gilesnės ūkio krizės, valstybės turto niokojimo ir, svarbiausia, būtų išvengta Lietuvos visuomenės susipriešinimo. Vytauto Landsbergio šalininkų nuomone, sėkmingą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą lėmė tai, kad šiam procesui vadovavo būtent Vytautas Landsbergis. Anot šios nuomonių

versijos, jeigu po 1990 m. Aukščiausiosios Tarybos rinkimų daugumą būtų sudarę Algirdas Brazauskas ir Tarybai būtų vadovavęs Algirdas Brazauskas, Lietuva būtų tapusi *suverenia* respublika atsinaujinusios SSRS politinėje bei ekonominėje erdvėje ir nepriklausoma Lietuvos valstybė nebūtų buvusi atkurta. Lietuvos ūkio nuosmukį lėmė ne blogi Vytauto Landsbergio sprendimai, o įmonių, kolūkių vadovų savivalė, SSRS vadovybės vykdyta ekonominė blokada, kuria buvo siekiama *sutramdyti* nepriklausomybės įtvirtinimo siekiančią Lietuvą.

Vytauto Landsbergio ir Algirdo Brazauskos vadovaujamų politinių grupių priešprieša tiesiogiai veikė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą bei įtvirtinimą, tačiau jų indėlis ir vaidmuo iki šiol nėra pakankamai atskleistas.

Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas išsamiai aprašytas Lietuvos istorijos XII tomo I dalyje „Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios“ (autoriai Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius), [19]. Ši veikalą gerai papildo Vytauto Landsbergio [14], [15], [16], [17], [18], Romualdo Ozolo [22], [23], [24], [25], Broniaus Genzelio ir kitų ryškiausių Sąjūdžio asmenybių prisiminimai. To meto įvykių aprašymo nuoseklumu bei detalumu išsiskiria Vytauto Čepaičio knyga „Su Sąjūdžiu už Lietuvą“. [6]. Istorinio Lietuvos raidos tarpsnio aprašymą reikšmingai praturtina šių įvykių dalyvių įžvalgos bei prisiminimai. Juolab kad į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesą buvo įsitraukę ir aktyviai dalyvavo absoliuti dauguma Lietuvos žmonių.

Apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą paskelbtuose darbuose detalai aprašoma istorinių įvykių raida, esminiai jų momentai. Gana plačiai nušviestas ir SSRS valdžios požiūris į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą bei nuolatinis spaudimas Lietuvos vadovybei reikalaujant suspenduoti arba, tiksliau, atsisakyti Kovo 11-osios sprendimų, t. y. atsisakyti Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimo ir likti *atsinaujinančios* SSRS sudėtyje. Tačiau SSRS pertvarkos bei Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesas iki šiol vis dar palieka neatsakytą arba nepakankamai aiškiai atsakytą esminių klausimų:

- a) Kokie buvo *Perestroikos* tikslai?
- b) Kodėl kuriant Sąjūdžio visuomeninį judėjimą aktyviai įsitraukė LKP nariai ir koks buvo jų vaidmuo?
- c) Kodėl SSRS vadovybė toleravo SSKP skilimą Lietuvoje, nors gerai suvokė pamatinį principą, kad SSRS egzistavimo, jos integralumo išsaugojimo bei SSKP valdžios absoliutaus monopolio garantas yra integrali, centralizuotai valdoma SSKP?
- d) Kodėl SSRS vadovybė nesiėmė adekvačių veiksmų panaikinti paskelbtą Lietuvos nepriklausomybę ir karinę agresiją įvykdė tik praėjus beveik metams, t. y. 1991 m. sausio 11–13 dienomis? Kodėl karinė agresija buvo staigiai nutraukta jos iniciatoriams nepasiekus realių rezultatų?
- e) Kodėl SSRS karinės agresijos Lietuvoje išvakarėse įvyko Vyriausybės konfliktas su Aukščiausiąja Taryba ir Vyriausybė atsistatydino?
- f) Kodėl Vakarų šalys, deklaruojančios paramą demokratiniams procesams, Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimą pripažino tik žlugus SSRS? Koks

buvo Vakarų Europos šalių ir ypač JAV vaidmuo *Perestroikos*, SSRS žlugimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesuose?

- g) Kodėl atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šalyje prasidėjo gilus ekonominis bei socialinis nuosmukis?

Norint atsakyti į šiuos klausimus, labai svarbu išsiaiškinti išorinius veiksnius ir nustatyti jų įtaką Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procesui. Tai būtinas žingsnis siekiant objektyviai įvertinti Lietuvos pagrindinių politinių jėgų veiksmus bei vaidmenį atkuriant Lietuvos nepriklausomybę.

Praėjus 30-čiai metų nuo SSRS žlugimo ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo į to meto įvykius bei juos lėmusias priežastis galime pažvelgti platesniu kontekstu. *Perestroika*, SSRS žlugimas, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas – glaudžiai susijusios to paties proceso sudėtinės dalys. *Perestroikos* tikslai, nuostatos ir jų įgyvendinimas turėjo tiesioginę sąsają su 1987–1991 metais Lietuvoje vykusiais procesais. Net ir labai išsami, bet su išorės sąlygomis nepakankamai susieta šalies vidaus politinių procesų analizė negali būti objektyvi ir patikima. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo kelio vingius, jo ypatumus žymia dalimi sąlygojo SSRS centrinės valdžios nuostatos bei sprendimai. Todėl norint adekvačiai suvokti Lietuvos istorinį tarpsnį visų pirma būtina atskleisti galutinius *Perestroikos* tikslus, jų įgyvendinimo aplinkybes bei ypatumus, kurie savo ruožtu sąlygojo SSRS vadovybės požiūrį į Lietuvoje vykusius politinius procesus: Sąjūdžio susikūrimą ir jo veiklą, rinkimus į Aukščiausiąją Tarybą – Atkuriamąjį Seimą, savarankiškos Lietuvos komunistų partijos (LKP) steigimą, Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos bei Vyriausybės sprendimus skelbiant bei įtvirtinant šalies nepriklausomybę. Labai svarbu išsiaiškinti SSRS žlugimo, dėl kurio Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas buvo pripažintas tarptautiniu mastu, aplinkybes ir SSRS teisių perėmėjos Rusijos vadovybės požiūrį į Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos bei Vyriausybės sprendimus skelbiant bei įtvirtinant šalies nepriklausomybę ir tą požiūrį lėmusias priežastis.

Knygoje pateiktos išvados, vertinimai, manau, gali būti įdomūs ne tik šio istorinio proceso dalyviams. Skaitytojai gali pasigesti aiškesnių atsakymų į knygoje keliamus klausimus. Todėl būtina pažymėti, kad autoriaus samprotavimai bei išvados apie *Perestroikos* inicijavimą sąlygojusias priežastis, tikslus, eigą bei galutines pasekmes turėtų būti vertinami ne kaip nekvestionuoti, o tik kaip asmeninė autoriaus* nuomonė.

*Audringas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas nepaliko nuošalyje ir šių eilučių autorius. Paskelbus *Perestroiką*, prof. Kazimieras Antanavičius pakvietė įsitraukti į jo vadovaujamą „komandą“, kuriai buvo keliamas tikslas – parengti Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepciją [20] bei jai įgyvendinti reikalingų teisės aktų projektus.

Po 1990 m. demokratinių rinkimų, istorinę Kovo 11-ąją, kartu su kitais Aukščiausiosios Tarybos deputatais man teko garbė padėti parašą po Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo aktu. Atmintyje išliko įtemptas darbas rengiant bei priimant įstatymus, reikalingus Lietuvos ūkio, darbo santykių, sveikatos apsaugos, socialinių garantijų naujai teisei sistemai sukurti.

Nerimą kėlė nuolatinis SSRS valdžios spaudimas sustabdyti Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo akto galiojimą, didėjanti įtampa tarp Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės.

Atsistatydinus Kazimieros Prunskienės vadovaujamai Vyriausybei, pirmajai po Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimo, 1991 m. sausio 10 d. buvau paskirtas Ministru Pirmininku. Ši misija buvo ypač sudėtinga SSRS karinės agresijos 1991 m. sausio 11–13 dienomis.

Su nerimu teko stebėti reakcinių jėgų, bandžusių pratęsti SSRS gyvavimą, 1991 m. rugpjūtį organizuotą karinį pučą Maskvoje. Nesėkmingai pasibaigęs pučas reiškė jau nebeišvengiamą SSRS eros gyvavimo pabaigą. Žlugus SSRS, Lietuvos nepriklausomybę pripažino didžiosios pasaulio valstybės ir Lietuva kaip visateisė narė sugrįžo į pasaulio šalių bendriją.

1991–1992 metais dirbdamas Gedimino Vagnoriaus, paskui Aleksandro Abišalos vadovaujamų Vyriausybių sudėtyje turėjau pareigą tiesiogiai dalyvauti įgyvendinant ekonomikos pertvarką Lietuvoje, sprendžiant nelengvus ūkinių ryšių su sąjunginėmis respublikomis palikimo klausimus SSRS ekonominės blokados metu (tiesioginių ekonominių ryšių su kitomis valstybėmis Lietuva dar neturėjo), taip pat įteisinant tiesioginius ekonominius ryšius su jau anksčiau iš socialistinio lagerio pasitraukusiomis Rytų Europos valstybėmis – Čekoslovakija, Vengrija, Rumunija, Bulgarija ir net su Lietuvai tolima Kinija.

Knygos turinio apžvalga

Šioje knygoje nagrinėjamas SSRS politinės, ekonominės sistemos pertvarkos (*Perestroikos*) 1985–1991 metais laikotarpis. Pirmas skyrius „Kelyje į SSRS pertvarką (*Perestroiką*)“ supažindina skaitytojus su SSRS valdymo sistema ir jos ypatumais, užtikrinusiais SSKP valdžios monopolį šalyje, taip pat su *Perestroikos* inicijavimo prielaidomis, numatomais jos kontūrais ir iššūkiais.

Antrame skyriuje „Michailas Gorbačiovas „*Perestroika* ir naujas mąstymas mūsų šaliai ir visam pasauliui“. (*Perestroikos* nuostatos)“ pateiktos *Perestroikos* nuostatos, kurias SSRS ir pasaulio visuomenei pristatė SSRS pertvarkos iniciatorius bei vadovas Michailas Gorbačiovas. Svarbią vietą čia užima nuostatų vertinimai, komentarai.

Trečiame skyriuje „*Perestroikos* nuostatų įgyvendinimas“, remiantis Rusijos bei Vakarų šalių autoriais (J. Hough, S. White, A. Barsenkovu, V. Sogrinu, S. Čėško), aprašoma *Perestroikos* nuostatų įgyvendinimo faktinė eiga (chronologija).

Perestroika ir jos pasekmės Rusijoje vertinamos itin negatyviai. Tad ketvirtame skyriuje „*Perestroika* – nesėkmingas SSRS pertvarkos projektas“ nagrinėjamos Rusijos autorių įžvalgos, kurios yra svarbios norint giliau suvokti Rusijos vaidmenį *Perestroikos* eiga, SSRS žlugimui, taip pat ir negatyvaus Rusijos visuomenės požiūrio į *Perestroiką* priežastis.

Penktame skyriuje „SSRS žlugimo priežastys“ aptariamos Lietuvos bei Vakarų šalių autorių SSRS žlugimo priežasčių versijos, atspindinčios dominuojančias nuomones apie SSRS žlugimą.

Savitą *Perestroikos* vertinimą pateikia I. Buničas, kurio įžvalgos skiriasi nuo visuotinai pripažintų *Perestroikų* sąlygojusių priežasčių bei SSRS žlugimo vertinimų ir todėl yra aktualios siekiant tiksliau, objektyviau įvertinti *Perestroikos* fenomeną. Pagrindiniai I. Buničo įžvalgų akcentai pateikti knygos šeštame skyriuje „*Perestroika* – galutinis SSKP *nomenklatūros* lūkesčių įgyvendinimas“.

Knygos baigiamasis septintas skyrius „*Perestroika* – sėkmingas (!?) SSRS pertvarkos projektas“ skirtas *Perestroikos* galutinėms pasekmėms aptarti.

Nagrinėjant *Perestroikos* nuostatas, Vakarų šalių, Rusijos, Lietuvos autorių SSRS žlugimo priežasčių bei SSRS pertvarkos vertinimų versijas kilo daug klausimų. Pagrindiniai klausimai bei nuorodos į atsakymus pateikti 1 priede.